У панському дворі було неблагополучно! Маленький, 5 років, паничик Вітюньо обліг на смертній постелі. Увесь дім був обважнений смутком, наймички ходили навшпинячки, балакали пошепки, навіть дохтора, який приїздив по двічі на день, коляска не довозила до ґанку, а випускала на містку, і він ішов через квітник пішки. Пані Леговська, молода ще удова по славному інженерові, звелася на воскову свічку. Вітя був її єдиною дитиною, єдиним зв’язком, що лучив її з коханим незабутнім небіжчиком.

А що зв’язок той був дуже тонкий та вутлий, тому причина була те, ще знайшлося дитя саме після переляку, коли інженера, який пішов оглядати роботи на питлі, що він його будував, вбито каменем, як завалилася одна стіна. Пані тоді мало не вмерла, а сьомачок Вітя, що лежав зо два місяці мовчки у теплих подушках, хоч і озвався саме у той день, коли йому впадало вродитись, але то був не дитячий крик, а швидше мишача пискнява. Але матері було й того задосить, особливо, коли з малого зморхлого личка стали усе ясніше виглядати сині-пресині очі, зовсім як у небіжчика Леговського.

Усю силу, усю любов, усю душу свою без рахунку клала молода мати на це мізерне сотворіння. Наймичкам було і дивно і смішно навіть, коли пані, щаслива, що дитина приходить до зросту, вимагала, щоб і другі бачили в їй ту красу, яку бачили її очі.

– Чисте тобі мавпеня! Одміна якась! У нас ще бога молили б, аби швидше вмерло, бо то справжня каліка росте, – шепотіли наймички. Але пані думала інакше.

Довго дитя не говорило, ще довше не ходило, дохторі звеліли його везти за границю, на солоні та на теплі води. Не вагалася пані: доручила управляющему весь маєток і поїхала з дорогою дитиною по всіх світах. Де вже її не бувало, чого вже дитині не дороблено, але все те на ніщо придалося, і слабенька дитина росла собі мізерна та біла, як ті

картопляні пагінці, що поростуть напровесні у льоху. Нарешті стала й ходити своїми гнучкими кривими ніжками, але тимчасом на спинці їй вирізався горбок.

Щодалі горб ставав вищий, ручки й ніжки усе тонші, а гарна голівка синіми очима набиралася такого розуму, що й 10-річному його б не зносити.

На маленьке диво збігалися усі дивитись, тільки дивилися з жахом або й з огидою, і всі казали, що воно не жилець на світі, що з таких дітей нічого не виходе. Одна мати не бачила цього, і їй каліка-горбач був кращий над усіх красенів на світі; й вона не жалувала нічого, аби його виростити. П’ять років уже вона возилася, аж поки один богобоящий дохтор прираяв їй не втрачатися і не мордувати дитини, а їхати в свою країну, де хоч спокійніше буде і їй, і слабому.

Ледве прийшла звістка, – у дворі все заворушилося: окривджені управляющим сподівалися дідички, як божої роси, його підручні потерпали за ті крадіжки, які попускав він їм і за які щоб була не довідалась пані, а сам управляющий поспіхом переписував конторські книги набіло, та, знаючи добре, чия кішка сало з’їла, заздалегідь збирався тікати. На маєткові було більше довгу, як галуззя у саду, а в другій губернії тимчасом виріс другий маєток, тільки не на ймення Леговської, а пана Ястшембського.

Остання телеграма, одбита у дорозі, долинула до двору і у всіх мов струни натягла.

Приїхала пані. Уся двірня радо вітала її, бо ще чимало було й тих, що зазнали її дівчинкою, ще більш прийшло з села, бо, хоча й гримав на їх управляющий, вони почували, що ввірвалась тепер йому вудка, і не боялися.

Пані ласкаво віталася з усіма, але невідступно держалася коло няньки-чужинки, що несла Вітю.

І треба тільки було йому стиха заквилити, вона покинула всіх і поспішила до його.

– Господи! Навіки каліка! – жаліли баби.

– А яке личком гарненьке! А яке вбрання на йому дороге! – милувалися дівчата.

– Ні, мабуть, шкода, хлопці, добитись якого пуття! – метикували поміж собою чоловіки, розходючись з двору. – Ця пані поза своїм горбачем нічого не бачить.

Пройшло кілька день. Малому, якого не мордували ніякими ліками, трохи покращало, і він охоче гуляв по саду, і, здавалось, немов весняне повітря додавало йому здоров’я, а матері спокою. Нишком та скоком-боком таки доступилися дехто з людців та закинули панії про всякі економічні справи. І, як не було захоплене її серце Вітею, все ж вона здригнулася, заболіло серце за понівеченою материзною, яку хапкі чужі руки та вовче сумління довели до занепаду.

Мусила удова сама до всього узятись: порозшукувала, перечитала рахункові та хліборобські книжки та записки, згадала, як батько її привчав заздалегідь до влади на своєму грунті, загадала подати з контори усі книги та папери і заходилася вивіряти. День при дні працювала вона, додаючи до чистеньких біленьких книг управляющего ті звістки, які потай їй доносили люди, і щодалі – глибше поринала у безодню шахрайства та безсумлінності, яке велося тут без неї.

Окривджені люди попідіймали голови.

Управляющий шукав будь-якої притичини, аби вивести дідичку з її рівноваги, призвести до сварки, чи що, аби не дати їй звести справжнього рахунку, та щоб вона, а не він почувала себе ні в сих ні в тих.

А тимчасом Вітюньо, покинений майже цілком на руки чужинки-няньки, як здоровенький, гуляв цілий день та радів і ясному сонечку, і квітам, і всій принадній українській весні. Чи то нянька не вміла його охоронити, чи слабовите тіло не знесло всієї тієї п’янкої розкоші, чи, може, саме надійшов строк і скінчився одміряний йому долею вік, – став занепадати Вітя, хиріти, а далі й зовсім обліг. Серце краялось матері, а все треба було зводити рахунки, бо управляющий лукаво-смиренно просив розказів по господарству і майже нічого не робив, здаючись на неї.

До маленького ліжечка з серпанковим наметом присунула вона маленьке бюрко і, серцем пильнуючи кожен оддих, кожен рух слабого, рахувала і рахувала, думаючи, шо заплющені очка сплять. А вони не спали й крізь повіки, здається, бачили свою маму, а бліденькі вуста, що звикли здержувати усякий стогін, – тепер теж не виявляли образи й скарги, що ось мама його забула… не любить… противними книжками та щотами грається, а його забуває…

Однієї ночі дуже погіршало малому. Світом пані послала по управляющого, а як він не схотів іти, сама побігла й приспішала його, щоб швидше поїхав та безпремінно привіз дохтора, де б він не був.

– То могли б послати кучера або прикажчика – чого ж мене турбувати, я ж теж не машина.

– Мені дитина помирає, розумієте? – крикнула пані.

– А мені що? Руки під неї підкласти? Я ж не бог і не дохтор…

Розпачлива, зденервована мати, не помічаючи, що управляющий користається хвилиною, аби призвести до сварки, забула про все на світі, і, як усяка мати слабої дитини, наговорила йому дечого багато й зайвого.

– А! Як так, то слізно дзєнькуємо! А я вам більше не слуга! Мій гонор того не допускає! – Він круто повернувсь і вийшов, радий, що розв’язка сама наближається.

Через кілька годин у дохтора він довідавсь, що Віті зосталося жити 2 – 3 дні й хутко став убиратися в дорогу.

– Не пускайте його, пані! Ось послухайте, не пускайте, поки не здасть усього! – раяли вірні люди.

Але не до того було: мале бюрко було одсунене, раз Вітя забажав, щоб мама була уся його, дрібні клаптики усяких записочок та розписочок розлетілися, й їх нищечком підобрала з сміття підослана управляющим наймичка.

Бідне дитя мучилося, муками напувало матір, ще гіршими через те, що так слізно благало вирятувати його, так охоче хапалося за всякі ліки, які тільки не вигадував дохтор. Але все було даремне: і пекучі бажання матері, і ліки, й щоденні молебні та щира милостина: Вітя по трьох днях умер.

– Пропала ж справа! – балакав старий прикажчик, що сподівався-таки довести пані до повної свідомості та устежити утікаючого шахрая.

Гарної днини у дворі замаяла уся церковна процесія, діти з усього кутка, пристроєні у святковому вбранню, несли маленьку грезетову труночку, засипану конваліями, у сад, де під сумним ялівцем була викопана могилка.

І сховали малого дідича, одправили по йому гарний обід, а тимчасом управляющий, невпримітку всім, виїхав, а в конторі лишив тільки ключі та записку, куди потрачені останні гроші, що були в касі, а доправди він їх забрав із собою.

Довели про це панії, але вона, як сиділа, мов кам’яна, біля порожнього ліжечка, так і з місця не ворухнулась.

Що було робити? З чого почати?

І день минув, і два, а пані ні пари з вуст, тільки, мов підстрелена чайка, кидалася з покою в покій…

А люди чекали розказу, збиралися на роботу і робили як-небудь, бо не знали, до чого воно йдеться і чи видадуть же їм їхні зароблені гроші. Нарешті старий прикажчик, що узяв на який час до своїх рук господарство, нагримав на наймичок, щоб чогось надумались або прирайяли, як розважити пані, довести до пам’яті. Загалом усі запрохали бабу Веклу, всесвітню бабу-бранку: вже як та не одробить, то вже хто його зна, що й поможе.

І мудра баба з’явилася у дворі, хоча й пані настрого звеліла нікого не допускати й не подавати звістки нікому з сусідів.

Певна в собі, велична стара жінка вступила в покої, знайшла пані і, не глядячи на її змагання, як малу дитину пригорнула до себе, перехрестила й почала розважати. Вона не втішала її, ні, не згадувала Віті, не жалобила, а тільки гостро та владно почала вирікати, що людина, маючи під собою таку силу людей, таке велике господарство, не має права кидати все та замикатись з своїм горем саме тоді, коли чекають на неї усі робочі, скривджені, ошукані, коли саме час дослідити та покарати кривдників.

Потроху-помалу пані доходила до притомності: зразу тільки слухала, дивилась, далі почала розпитувати, а там невпримітку й сама заговорила. Днів два ворожила коло неї знаюча баба, а двораки тільки моргали одне на одного: мовляв – ця вже зна своє діло. І ось однієї ночі коли прокинулась пані од сна, де їй приснивсь Вітя, вона враз заголосила, заплакала слізьми та так же гірко та вразливо, що й баба, й наймички позбігалися й до світанку панькались коло неї: де вже тії сльози бралися, як з ними не вилилася сама її душа!

Але баба знала, що то на добре. І дарма, що бідна жінка вигукувала, що їй ніщо вже не мило, нічого не потрібно, що нехай би Ястшембський вкрав і весь маєток, він її не обікраде більш, ніж її обікрала доля, узявши Вітю, – баба усе вислухувала, давала їй виговоритись до знесилля.

Наймички ж, що підслухували під дверима, розносили сумні звістки по* дворі, що ніби пані ума тронулася, бо, звісно, де ж таки: і дитина вмерла (то вже божа воля), і обікрадено та ще й як: на цілі тисячі.

Ну, а все, як там не було, а потроху-помалу узялася пані до справ, запросила до себе декого з сусід, аби довести до діла рахунки, подала на суд, аби вернути з Ястшембського хоч частку суми, яку вже присвятила на больницю та на школу в пам’ять Віті.

Згодом дещо пішло й до ладу, але пані усе ходила в жалобі, й з лиця їй ніколи не спливав смуток, неначе вона сама боялася, щоб його не змити хоч усмішкою.

Тільки бабі Веклі вона ще здалеку усміхалася поглядом, бо "та мене знов людиною зробила". Жалувала пані, що нічого не хотіла од неї взяти баба в нагороду: така вже в неї вдача була, як не схоче, то хоч убий її. І пані почувала себе незаплатною довжницею. А тимчасом, гуляючи по лісі, зближалася вона до села, де досі не дуже-то вчащала, та мов ненароком довідувалась, як кому живеться, і думкою невпинно працювала над життям своїм, панським, та їхнім, – людським.

Одного гарного ранку, тихо йдучи стежкою, зблизилась вона до крайньої хати і вчула: хтось тужить та так же ж голосить, що й не дай боже! Вона впізнала Гапину хату. Учора, йдучи повз неї, бачила вона похорон, а потім і обід, де моторна молодиця поралася жваво, майже весело, поштуючи гостей і ні краплі сліз або слабодухості, – ще вона тоді здивувалася, аж завидки її взяли на цю кремезну, міцну духом молодицю.

А тепер – он бач! Ні, видко, не витримало материне серце!

Не шматок же м’яса дитина – душі шматок!

І Леговська легкою ходою добралася до плоту, перелізла його, обережно перейшла по картоплищу й наближалася вже до хати, коли розібрала, що лемент іде не звідти. Обійшла хату кругом і коло повітки побачила таку картину: під повіткою лежала здута, мов гора, руда корова, на неї кумелем падала, вилася, в землю билася розчіпчена, розхристана Гапа; дві-три сусіди й собі вигукували, божкали, спліскували у долоні. Семерко дітей усякої масті, але однаково обдертих і без шапок хлипали та заводили на всі голоси, навіть малий пузан-хлопчик верещав бог зна од чого, чи з переляку, чи за кумпанію.

– Ой корівонько моя, Веселочко! До яких же ти мене веселощів довела, до якого ти мене нешастя призвела! Та я ж на те й не сподівалася, та я того й не боялася, я ще вчора навтішалася на тебе, як ти вибриком додому йшла, Веселочко моя! Ой чиї ж паскудні очі тебе наврочили? Чия ж це пекельна душа позаздрила на мій скарб єдиний? Що ж ти, моя корівонько, наробила? Нащо моїх діток посиротила?

Та що мені тепер у світі божому робити? Чим мені ту дрібну дітвору закропити? Ой-ой-ой! Божечку мій! Та за які ж гріхи ти мене так тяжко караєш?

Та скарай мене, боже, мене грішну, паскудну, а не цю бідну дітвору неповинну! Ой дітоньки мої!

Діти, вчувши цеє, заревли ще дужче.

Молодиці аж плечима знизували:

– Ото тяжко голосить!

– Та й прикладно тужить, сердешна!

– Дивно, не затужиш: вона ж їх на світі держала!

– Бач, за дитиною так не голосила…

– Оце ще! То ж зайве пискля, а то корова! Диви-но!

– Та розважте її! – смикнула їх пані Леговська.

– Ходім, Гапо, до хати! – несміливо торкнула її молодиця.

– Ой, не піду, Хівре, не піду! Ой що ж би я там була робила? Ой дітоньки мої, нещасливії мої… – І знов билася у землю. Далі схопилася, мов несамовита, й кинулася штовхати корову попід боки.

– Гей, гей, Манько! Гей, Веселко! Не дури мене, не памороч, я ж тобі й зіллячка нарвала, я ж тобі й помийок добрих, ситеньких налляла, – уставай, покрепись! Лежиш, ледащо! Ой, що ж це ти робиш?!

Вона ухопила корову за роги й пильно вдивлялася в мутні очі, де вже лазили мухи.

– Ой ні, матіночко моя! Ой ні, голубонько! Не дуриш ти мене й не жартуєш! Опряглася ти й одубіла! Лучче б я на твоє місце лягла, а ти на моє встала! Ти б мою дітвору догодувала! Ти б мого добра доглядала – верзла вже щось непритомно Гапа.

Леговській і жаль було і прикро, щоб отак за худобиною вбиватися, а ще прикріше, що вчора за дитиною Гапа ні сльозини не впустила та й сьогодні й словечком не згадала. Вона зближилася й взяла її за плече:

– Та годі тобі, Гапо! І гріх і сміх з тобою! Де б ото лад у дворі дати, а вона! Бозна-що верзеш: ну, де б то корова добра твого доглядала та тебе заміняла? Корова діло наживне, аби сама здорова була та дітки.

– Ой ні, панієчко моя! Ой ні. Як же мені не вбиватись, коли, як вона у двір мій вступила, то неначе на світ мене одродила: є чим душу закропити, є чим дітвору заспокоїти, свято вшанувати, що й на ярмарок понести: чи то масла горня, чи сиру грудку, – все ж на сіль, на гас, на крамненьке вистачало. А тепер де я в світі божому того візьму з моїм Хведором недолугим?

– Стидайся! Така кремезна молодиця, а так на дух падаєш. Он я тебе бачила, як ти учора Петруньку поминала: зовсім була молодець! А сьогодні, на тобі! – силувалась пані підбадьорити Гапу.

– Ой панієчко! То ж не що, а корова!

– Ото ж бо й є! Чого ж так журитися?..

– Пані, то дитина, – правила Гапа своє, – онде їх у мене семірка, та й усі живі, а хто зна, може, я їх ще з десятеро налуплю, де ж мені в світі божому їх вигодувати, як то бог не прибере! Хай би малими, як ось Петруньку вчора, все б легше було. А то корова! Я ж на неї заробляла, не з'їла, не спила, од рота шматок одривала, діждалася скарбу свого, спокою, і тепер одразу таке нещастя! Ой бідна ж моя голівонько,

нещаслива! – Гапа вирвалася од Леговської і кумелем покотилася на корову.

– Тьху, дурна! – розсердилася пані. – Ну, то слухай же, коли хоч: зайдімо до мене, я тобі на нову корову дам, та тільки не страмись хоч перед дітьми над отим падлом!

І вона швидкою ходою подалась з двору.

– Пані! – не своїм голосом скрикнула Гапа. Молодиці з дивом, близьким до перестраху, розступилися перед Леговською, а вона вже перескочила через пліт і бігцем тікала по лісовій стежці.

Увечері баби на вулиці сиділи попід плотами та на весь язик цокотіли про новину: як Гапину корову на обіді наврочено (натякали навіть хто), як вона опряглася, як прикладно тужила Гапа, що пані аж у лісі почула, і як задарма – присяй богу, задарма – дарує Гапі корову.

– Щастя Гапі! Десь-то пані її зна та любить?

– І не кажіть, сестрички! Ті пани якісь дурні: от тобі заробляного по місяцю не платять, а то за дурничку вивале таку суму, що й…

– Еге, добре їй: не жалує грошей, бо не сама ж заробляла…

– Та що! Чуєте, сестриці: як ото Ястшембський вкрав тії гроші та втік, тут біжать сповіщають її якнайшвидше, а вона їдним правом: байдуже! Знать того не хочу!

– А то, бачте, через те, що саме панича Вітьку сховали. Он бач, це їй боліло, бо їй дорого тая дитина досталася, а за гроші, що людям не плачено, то й не болить!

– Та вже в цих панів таке серце тверде: он як ховала Вітьку, то хоч би тобі сплакнула або до народу озвалася: горда-прегорда, зачинилася сама у покоях і не вийшла, як люди дякували за обід.

– І не кажіть! – просунулась у купу дівчина, що служила у дворі. – Оно як паничик Вітюньо вмер, то пані так журилася, що не дай боже ніякому хрещеному: тужить, тужить та без словечка, без сльозиночки, а далі зомліє, так і бехне додолу! Вичуняє, та й знову, та й знову!

– Ні, тітко, не кажіть, і їм тяжко, а тільки вони по-нашому не вміють: ні тобі висловитись, а ні тобі викричатись, стидаються, чи бог їх святий знає! Ото тільки як баба Векла щось поробила, тоді тільки і сльоза пішла.

– О, то баба знаюча! Не то по мужиках, а й до панів приступна й помічна!

– Ну, от бачите, що дорого досталося, за тим і серце болить, як оце й пані той Вітька, а як нашій Гапі дитину привести все їдно, що крючок горілки випити, та ще так їх часто-густо у хаті! Тим не дуже ними й дорожиться!

– Сказано: дороге, та миле – дешеве, та гниле!

Зовсім посутеніло. У Гапиному дворищі тихо заскрипіли ворота: то Хведір звалив на воза обідрану Веселку та вивозив її, аби де закопати. Собаки вили на свіжу шкуру, розіп’яту на кілках, воли чмихали й шкребли ратицями землю, та й конячина трусилася, скоса поглядала на небачену ще хуру.

Гапа, уклавши дітей, помила миски та ложки й тепер молилась на ніч. До звичайних молитов вона сьогодні приточила ще нову, просту, але щиру: "Пошли, боже, здоров’я та душі спасения пані Олександрі! Втіш її,

господи, як вона мене втішила, та прости мене, боже, що я за неї просторікувала, дурною-безгамузною взивала!"

Впала ніч на село. Поснули Гапа з своїм недолугим.

Погасло світло у всіх хатах, тільки у панському будинку й досі світилося: то пані, одпустивши прикажчика, ключницю та покоївок, сиділа над розгорненим зшитком, де заносила, мов у приходно-розходній книзі, свої заміри: які сповнилися, які ні, які випадки прилучилися. Згадала й ранішню подію, то й загадалася: як то легко було залічити Гапине горе, чому-то не можна свого так? Згадалося й те, яку велику послугу зробила їй баба Векла, що чи сквитається вона коли з нею! Бо не те, що одродила її, людиною зробила, але надалі додала їй змогу сквитуватися з тими, кому так здавна й так багато була винна і вона, й її мати, і всі давніші дідичі, що покинули їй у спадщину цей великий довг.

Еге, чи сквиталася вона хоч почасти? Чи сквитається хоча коли за весь свій вік?

Херсон, 25 квітня 1899 р.